

ПЛАТФОРМА ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНОГО ДИСКУРСУ «ІСТОРИЧНА МІСІЯ ВАСИЛЯ СТУСА»

УДК 371:908

Білько Д. В.

РОЗВІДКА ПРО «РАДЯНСЬКУ ПЕДАГОГІЧНУ УТОПІЮ» ТА ВЧИТЕЛЬСЬКИЙ ДОСВІД ОЛЕКСИ ТИХОГО

Радянське суспільство було суспільством утопічним, яке прагнуло виховати «нову людину». З різних причин паралельно з радянською шкільною системою виникли альтернативні педагогічні проекти. Їх називають «радянською педагогічною утопією». У цій статті здійснена спроба розглянути спадщину О. Тихого з огляду на зазначене протиріччя.

Як не втомлюється повторювати історик українського дисидентського руху та колишній радянський політв'язень В. Овсієнко, «в особі Олексі Тихого Україна втратила видатного педагога, який замість кафедри отримав каторгу». І тут немає з чим сперечатися. Хіба додати, що на каторгу О. Тихий потрапив саме через те, що намагався бути послідовним педагогом і чесною людиною.

Хотілося б зауважити, що я належу до тих дослідників, хто вважає більшовицький проект комуністичного суспільства – суспільством реалізованої утопії. Аби надалі не виникало проблем з прикметником «реалізований», додам, що, як писав видатний соціолог К. Мангайм, практична реалізованість є головною ознакою всякої утопії [3]. Інакше кажучи, те, що зветься утопією, виходить з програмової проективності та має сенс лише з огляду на виразну інтенцію до практичного втілення, з тим аби повністю перетворити суспільство на геть інших раціональних підставах. У такому розумінні утопія – це місце, якого ще ніби немає в актуальному просторі, але полем його реалізації є часопростір майбутнього, втілюваний вже сьогодні, бодай у літературній формі.

Виходячи з цього, ще одним критерієм утопії є авторство. Хай там як, авторів утопій, принаймні від Т. Мора до К. Маркса (хоча він сам себе і не вважав за утопіста, автора комуністичної утопії), ми майже завжди знаємо. Тож мав слушність інший відомий соціолог З. Бауман, коли стверджував стосовно утопії, що бажаний порядок спочатку кимось має бути задуманий [1, с. 148]. Говорячи про це, корисно розуміти, що свого втілення утопії покликані здобути радше на рівні спільнот, аніж індивідів, та, як зазначав філософ П. Рікер, утопія завжди діалектично пов'язана з ідеологічним виміром [5], оскільки власне й закладає обрис утопії як проекту.

За класичним сценарієм утопія прагне певної ізоляваності від зовнішніх втручань як на просторовому рівні, так і на рівні суспільної свідомості. Якщо повернутися до радянського досвіду, то, навіть попри прагнення світової експансії, граничним відносколом якої було планетарне панування, цей проект таки склався як виразно ізоляціоністський, острівний [6, с. 40].

Наріжним каменем реалізованої більшовиками утопії була ідея створення «нової людини». Тож, з одного боку, можна вважати, що цей проект мав протягом всієї своєї історії вирішувати перш за все виховні функції та завдання. Сама поява нової людини мислилася за акт педагогічний. Ця педагогіка реалізовувалася передовсім за рахунок виховання людини дисциплінованої, підпорядкованої вимогам партійного будівництва, здатної до швидкого перенавчання. Загальна педагогічна робота провадилася майже всюди: у тюрмі («перековка», перевиховання), на заводі та шахті, у школі та лікарні, на відпочинку. Цих спроб у СРСР не полишали навіть на світанку «перебудови». Приміром, в 1985 році київський «Політздат» видав книгу з промовистою назвою – «Научные основы руководства формированием нового человека», де піддавалися ревізії та дещо пом'якшувалися початкові комуністичні настанови щодо масового виховання людини нового типу.

З іншого боку, прагнення радянської утопії збігалися з природою педагогіки як такої, оскільки, будучи спрямованою на виховання майбутньої людини, вона завжди має утопічний присмак [4, с. 12].

Загалом були різні історичні втілення та відхилення від ідеологічних вимог, бо слід було реагувати на виклики часу. Чи візьмемо ми колективістську систему А. Макаренка, чи то значно ліберальнішу варіацію шкільного виховання В. Сухомлинського та ін., тим не менш, всюди, нехай декларативно, наголошувалося на базовій дисциплінарній позиції підпорядкованості партії та на вихованні радянської людини. Масові профільні видання часто пістрявіли статтями на кшталт «Ознайомлення першокласників з матеріалами травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і Продовольчою програмою СРСР на уроках з навчання грамоти» [див.: Начальная школа. – 1983. – № 6. – С. 41–43].

Те, що позначено мною як «радянська педагогічна утопія» слідом за авторами колективної монографії «Острови утопії» [4] має більш вузьку спеціалізацію. Та водночас за своїми основними параметрами, цей, сказати б, галузевий прояв утопії, цілком відповідає вже названим критеріям. Позначу їх ще раз у новому контексті: *педагогічні утопії стираються на більш чи менш чіткий задум, просторово локалізуються, мають певне авторство, спрямовані на поступове перетворення соціуму та ставлять за свій ідеал створення досконалої людини*. Водночас не слід ці утопії ототожнювати лише з радянською школою як такою, бо ця школа майже ніколи повною мірою не наслідувала щойно названі утопічні принципи та була досить неоднорідною. Чому так сталося?

Прагнучи позбутися будь-яких класових і соціальних протиріч, тим не менш, радянське суспільство постійно їх породжувало. Радянський комунізм ніс в собі внутрішню суперечність, будучи, за словами Л. Колаковського, «воднораз егалітарним та деспотичним» явищем [2, с. 231].

Виховна система не була винятком. На мій погляд, проблема полягала в тому, що поступово постали суттєві розбіжності між засадничими вимогами провідної ідеології та нагальними потребами державного апарату влади з його правлячою верхівкою. Це тільки на перший погляд вони збігалися. За радянських умов вони часто-густо суперечили одне одному. Скажімо, як вже зазначалося, головною вимогою радянського комунізму було творення «нової людини», творчого борця й активіста, який критично ставиться до дійсності, аби невтомно змінювати її під проводом партії. Натомість чиновницькому апарату правлячої верхівки більшою мірою були потрібні слухняні функціонери, що не ставлять зайвих запитань при зміні політичної кон'юнктури.

З огляду на останнє, радянська школа склалася по суті як освітньо-дисциплінарна інституція, що ледь забезпечувала підготовку «середньої людини» і дуже неохоче сприймала новаторство з боку подвижників від радянської педагогіки, яким би ідейно вивіреном таке новаторство не виглядало. Ідеологічні настанови та деякі навчально-виховні методики фрагментарно накладалися на загальний процес навчання та й по всьому. Такий розрив між прагненнями, сказати б, «загірної комуни» та зниженими нормалізаційними практиками породжував повзучу етичну кризу всередині цілого радянського суспільства та закладав під нього міну уповільненої дії. На додачу до цього слід було наздоганяти більш ефективні західні суспільства, що тиснули ззовні. Відчувався вакуум справді культурно освічених людей. Світ ускладнювався, тож дисциплінованих функціонерів із «робфаком» за плечима вже було замало.

Нагальна потреба подолання цих недоліків виникла в СРСР вже напередодні Другої світової війни. Після її закінчення почалися безконечні реформування системи освіти та повернення до так званого новаторства у педагогіці, починаючи від 1960-х рр. На масовому рівні успіхів це майже не приносило, але створилися такі собі «острови утопії». Себто, всередині загальноосвітньої системи утворилися локальні осередки, які можна описати за допомоги понятійного конструкту «радянська педагогічна утопія». Але заразом слід мати на увазі, що це явище безпосередньо пов'язане як із процесами формування «нової людини», так і з кризою цього ідеалу на пізньому етапі існування радянського проекту. Саме у тім часі

педагогічна утопія почала підспудно суперечити загальній настанові, задекларованій на державному рівні.

Гадаю, що досвід сільського вчителя Олексія Івановича Тихого виразно ілюструє описані процеси. Разючий розрив між повсякденною шкільною практикою та ідеалом досконалої людини був усвідомлений О. Тихим доволі рано. Адже вчителювати йому довелося чи не від кінця 1940-х рр. А вже на початку наступного десятиріччя у молодого вчителя трапилися перші суперечки зі шкільною адміністрацією, пов'язані з порушеннями «трудової дисципліни» та намаганнями вибудувати автономну програму виховання.

Цікаво, що О. Тихий від самого початку своєї педагогічної діяльності захопився вивченням виховної системи А. Макаренка та намагався її наслідувати. Дипломна робота, з якою О. Тихий закінчив Московський державний університет у 1953 р., мала назву «Теорія та практика організації колективу А. С. Макаренка». У відомому вислові, що інкримінували О. Тихому на суді 1957 р. як один із фактів антирадянської агітації та пропаганди, йдеться про таке: «радянська шкільна система зайшла у глухий кут» та «школу слід розвивати за Макаренком». Зараз, згадуючи про дружківського педагога, зазвичай не зауважують того, що навіть по двадцятьох роках як пролунали ці слова, він лишався прихильником багатьох конструктивістських методів колективного виховання, запропонованих свого часу автором «Педагогічної поеми».

З цього приводу вкрай цікавим документом є лист Миколі Микитюку від 1 квітня 1974 р. [7]. На той час О. Тихий вже відмовився від викладання у радянській школі, втім із листа добре видно, з яким ентузіазмом він готовий був поділитися власними міркуваннями щодо перспективи налагодження автономної виховної роботи.

Свого листа О. Тихий написав після відвідин школи-інтернату для дітей з вадами розвитку, яку тоді очолював М. Микитюк. На кількох сторінках окреслена компактна схема педагогічного проекту, що, ймовірно, виношувався О. Тихим чи не від середини 1960-х рр. Лист написаний як дружня порада, без претензії на безпосередню участь у подальшій долі проекту.

Разом із тим автор послідовно описує власний задум як цілком придатний до реалізації. Умови інтернату мисляться ним як найкращі для цього. Адже інтернат є ідеальним середовищем, де дитину можна відгородити від небажаних зовнішніх впливів, запропонувавши певну програму навчання та виховання. При цьому О. Тихий завважує, що М. Микитюк має відповідний репутаційний потенціал та досвід для налагодження співпраці між начальством, персоналом та батьками.

Важливу роль у реалізації проекту відіграє вибір персоналу. Працівники закладу мають бути дібрані не так за формальною ознакою, як за критерієм любові до дітей, оскільки їм належить самою своєю присутністю та поведінкою здійснювати виховання. За принципом любові/симпатії мають бути розселені й діти у спальних кімнатах.

Результатом виховання мають стати гармонійно розвинені люди: достатньо самостійні та водночас соціалізовані, «повноцінні громадяни, які б жили і творили для прийдешнього» [7, с. 84]. Тому за основу навчально-виховної роботи О. Тихий пропонує покласти, з одного боку, свою концепцію навчання без домашніх завдань, бо таким чином можна вивільнити час для творчого розвитку та спілкування; а, з іншого, знов таки, – принципи колективного виховання за А. Макаренком, зокрема такі його елементи, як відмова від системи вихователів. Автор листа наголошує, що «найефективніше виховання це самовиховання, забезпечене тим обладнанням гімнастичним залом, що називається за А. Макаренком колективом» [7, с. 87].

Тож у даному разі рецепт О. Тихого складається із «самовиховання, гарно поставленого навчання, теплої спальні, гуртків, теплового батьківського слова, поради, допомоги» [7, с. 87]. За певних умов інтернат мав би направляти вихованців до вишу, «прямо на роботу, а може й заміж», – підсумовує свої поради О. Тихий [7, с. 88].

Те, що О. Тихий як дисидент ішов проти радянської системи й тенденції розвитку офіційної освітньої політики ще не означає, що він не поділяв настанов класиків «радянської педагогічної утопії». Навіть з огляду на поданий у цій статті матеріал, стає зрозуміло, що у поглядах О. Тихого на виховання цілком виразно прочитуються елементи подібного світогляду.

У рамках цієї короткої розвідки складно детальніше дослідити окреслену проблему, але, вважаю, що сказаного достатньо, аби принаймні привернути до неї увагу дослідників.

SUMMARY

Soviet society was a utopian one, which sought to educate a “new man”. For various reasons, in parallel with the Soviet school system, there were alternative pedagogical projects. They are called “Soviet pedagogical utopia”. In this article an attempt is made to consider the heritage of Olexa Tykhyi in view of the above contradiction.

Keywords: Soviet pedagogy, Olexa Tykhyi, teaching work, autonomous education program.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бауман З. Утопія в добу непевності / З. Бауман // Плинні часи. – Київ : Критика, 2013. – С. 141–163.
2. Колаковський Л. Мої правильні погляди на все / Л. Колаковський // Комунізм як культурна форма. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – С. 227–240.
3. Мангейм К. Диагноз нашего времени / К. Мангейм. – М. : Юрист, 1994. – 700 с.
4. Острова утопии: Педагогическое и социальное проектирование послевоенной школы (1940–1980-е): Коллективная монография. М. : –Новое литературное обозрение, 2015. – 720 с.
5. Рікер П. Идеология та утопія / П. Рікер. – Київ: Дух і Літера, 2005. – 386 с.
6. Синявский А. Д. Основы советской цивилизации / А. Д. Синявский. – М. : Аграф, 2002. – 464 с.
7. Тихий О. Лист до Миколи Микитюка / О. Тихий // На перехресті думок. – Донецьк : Музей «Смолоскип», 2013. – С. 84–88.

УДК 82:929.908/477

Власова Г. О.

ЛІТЕРАТУРНА ДИНАСТІЯ ТЕСЛЕНКІВ

У статті досліджено життя і творчість письменників роду Тесленків на основі династичного принципу аналізу, який передбачає розгляд літературного процесу крізь призму творчої діяльності визначних родів певної країни. Викладено основні відомості біографії прозаїків Архипа Тесленка, Костя Тесленка, Марії Лісовської, письменника-фантаста і поета Олександра Тесленка. Визначено зв'язок поета Василя Стуса з родиною його вчителя Костя Тесленка. Використано джерела усної історії, серед яких спогади В. Чикаліна та записи з щоденника К. Тесленка.

Література завжди була одним із найвпливовіших видів мистецтва. Актуальності набувають такі наукові підходи до вивчення художніх явищ, що максимально розкривають людинознавчу сутність літератури. Серед них перспективністю вирізняється династичний принцип аналізу, який передбачає розгляд літературного процесу не через мистецькі напрями, стилі, жанри, а крізь призму творчої діяльності визначних родів певної країни [1].

Навіть приблизний перелік талановитих родин, які творили й відстоювали духовне багатство нації, дає змогу вважати їх іманентним складником української культури й говорити про перспективність династичних студій: Гоголі-Яновські, Шашкевичі, Драгоманови-Косачі, Старицькі, Рудченки, Тобіле-вичі, Вороні, Кандиби, Коцюбинські, Гординські, Крушельницькі, Рильські, Зерови, Стельмахи, Павлички, Костенки та багато інших. Відтак не дивно, що ідея зіставити художні твори батька і сина або матері й доньки